

La hisenda municipal preindustrial entre la lògica econòmica i la lògica social: el cas de la muntanya de la Rioja (segle XVIII)*

per José Ramón Moreno Fernández

RESUM:

Aquest treball té dos objectius: analitzar les hisendes locals de la Rioja de mitjan segle XVIII i mostrar com el seu funcionament depenia de l'estructura social dels *concejos*. Amb aquesta finalitat, comença descrivint els principals capítols de despeses i ingressos municipals, remarcant les diferències entre localitats. Tot seguit, intenta explicar aquests mecanismes fiscals amb relació a altres instruments de govern municipal, especialment la gestió dels terrenys comunals. Finalment, conclou que les hisendes locals, com altres afers del comú, reflectien les relacions de poder que emanaven de les diverses estructures econòmiques i socials.

PARAULES CLAU:

La Rioja, segle XVIII, hisendes locals, economies de muntanya, autogovern municipal, gestió de comunals.

ABSTRACT:

This article pursues two objectives: to analyse municipal finances in mid-eighteenth-century La Rioja and to show how their operation was dependent on the social structure of the local councils. Thus, it first describes the main items of municipal income and expense, highlighting the differences between the various localities. Next, it attempts to explain these fiscal procedures by relating them to other instruments of local government, particularly the management of the commons. Finally, it reaches the conclusion that local finances, just like other forms of communal management, were a reflection of the power structures arising from the various economic and social contexts.

KEY WORDS:

La Rioja, eighteenth century, local government, municipal finance, mountain economies.

* Traducció de Germà Wünsch.

Introducció

Així com la Hisenda central ha despertat l'interès de la història econòmica des de fa anys, les seves germanes petites, les hisendes municipals, no han tingut tant d'èxit.¹ En efecte, les hisendes locals han cridat l'atenció dels historiadors més per les seves crisis que per elles mateixes. L'endeutament endèmic en què van caure els ajuntaments espanyols a partir del període final de l'Antic Règim va generar un volum de recerca considerable, centrat sobretot en els efectes que va provocar la guerra de la Independència.² Avui dia, però, seguim desconeixent-ho quasi tot sobre el seu funcionament ordinari i l'abast de les seves activitats en les dècades anteriors.³

1. Hi ha diversos estudis, quasi clàssics, sobre la hisenda estatut en el període final de l'Antic Règim i durant el període d'implantació del liberalisme: els més generals podrien ser els de J. FONTANA, entre ells els llibres *Hacienda y Estado en la crisis final del Antiguo Régimen español, 1823-1833*, Madrid, IEF, 1973, i *La Hacienda en la Historia de España, 1700-1931*, Madrid, IEF, 1980, així com el seu article «Modernización y progreso: Política y Hacienda del despotismo 'Ilustrado'», E. FERNÁNDEZ DE PINEDO (ed.), *Haciendas Forales y Hacienda Real*, Bilbao, Universidad del País Vasco, 1990, 113-122. També F. COMÍN, *Hacienda y economía en la España contemporánea (1800-1936)*, Madrid, IEF, 1989. Alguns aspectes parcials, tot i que rellevants, a J. FONTANA, «Deuda pública, evolución de la Hacienda y crecimiento económico», *Historia de la Hacienda en España (siglos XVI-XX): Homenaje a Don Felipe Ruiz Martín. Hacienda Pública Española Monografías 1*, 1991, 101-106; o a M. GARCÍA-ZÚÑIGA, I. MUGARTEGUI i J. DE LA TORRE, «Evolución de la carga tributaria en la España del Setecientos», *Historia de la Hacienda...*, 81-91.

2. Vegeu el treball pioner de J. FONTANA, «La financiación de la guerra de la Independencia», *Hacienda Pública Española* 34-35, 1981, 209-217; i partint de plantejaments similars, J. DE LA TORRE, *Los campesinos navarros ante la guerra napoleónica. Financiación bélica y desamortización civil*, Madrid, MAPA, 1991; sobre Àlaba, J. M. ORTIZ DE ORRUÑO, *Álava durante la invasión napoleónica. Reversión fiscal y desamortización. 1807-1813*, Vitòria, Diputación de Álava, 1983; sobre Guipúscoa, A. OTABEGUI, «La venta de bienes concejiles en la provincia de Guipúzcoa durante la Guerra de la Independencia», M. GONZÁLEZ PORTILLA, J. MALUQUER i B. DE RIQUER (eds.), *Industrialización y nacionalismo. Análisis comparativos*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 1985, 293-312; sobre Tierra de Campos, B. YUN CASALILLA, *Sobre la transición al capitalismo en Castilla. Economía y sociedad en Tierra de Campos (1500-1830)*, Salamanca, Junta de Castilla y León, 1987; sobre Valladolid, C. GARCÍA GARCÍA (1991), «Desarrollo y liquidación de la deuda censual: el caso de la ciudad de Valladolid (1780-1877)», B. YUN CASALILLA (COORD.), *Estudios sobre capitalismo agrario, crédito e industria en Castilla (siglos XIX y XX)*, Salamanca, Junta de Castilla y León, 267-287; sobre Salamanca, M. P. ALONSO ROMERO, «Venta de bienes municipales en la provincia de Salamanca durante la guerra de Independencia», F. TOMÁS y VALIENTE (ed.), *Desamortización y Hacienda Pública*, Madrid, IEF, 1986, I, 369-384; un recent estudi de l'estat de la qüestió a F. SÁNCHEZ SALAZAR, «Incidencia de la ocupación francesa en el medio rural: venta de tierras de propios y comunales. Una aproximación al estado de la cuestión», *Agricultura y Sociedad* 55, 1990, 125-166. A l'últim, per a la primera guerra carlina a La Rioja, tot i que desgraciadament es tracta d'un llibre que, com el seu autor indica a la introducció, no pretén aportar res des del punt de vista interpetatiu, J. L. OLLERO DE LA TORRE, *La Rioja ante la primera guerra carlista (1833-1839). Incidencias socioeconómicas*, Logroño, IER, 1994.

3. Hi ha un interès recent a posar remei a aquesta mancança, que s'expressa a les planes dedicades al tema a YUN CASALILLA, *Sobre la transición...*, 380-394 i 618-624; a E. PÉREZ ROMERO, *Patrimonios comunales, ganadería trashumante y sociedad en la Tierra de Soria. Siglos XVIII-XIX*, Salamanca, Junta de Castilla y León, 1995, 59-78 i sobretot en el llibre de C. GARCÍA GARCÍA, *La crisis de las haciendas locales. De la reforma administrativa a la reforma fiscal (1743-1845)*, Valladolid, Junta de Castilla y León.

Malgrat la parquedat de resultats, eren una fracció important del bastiment institucional de la vida local. En el medi rural es gestionaven quantitats petites, però des del consell s'utilitzaven les hisendes municipals per organitzar la vida comunitària i diversos serveis públics i socials. Els serveis aconducats de metges, apotecaris, cirurgians, mestres d'escola, i fins i tot d'algun sagristà, rellotger o campaner, depenien de l'erari municipal per a cobrar els seus honoraris. Encara més, a moltes viles castellanes els canals tributaris estatals es centralitzaven i coordinaven amb el garbell dels comptes municipals. Complementades amb les institucions del poder local i amb els múltiples mecanismes d'intervenció sobre la vida del veïnat, es tractava d'una altra peça clau en la política local i en el funcionament quotidià de les comunitats rurals.

La Hisenda, com recollia Fontana en una cita clàssica, que es pot traslladar a l'àmbit local sense excessius problemes, *«es menos una rama particular del gobierno de un Estado que el tronco común al que se ligan todos los otros y del que deben recibir la savia»*.⁴ La hisenda local té un interès específic que la diferencia de l'estatal, i és que emanava des de sota, reaccionava als canvis en les comunitats i cercava ajustaments immediats amb l'estructura social. Aquest no és, per tant, un article sobre la hisenda local, sinó sobre la lògica, entre social i econòmica, que situa la hisenda al servei de les relacions de poder. Amb aquest objectiu com a focus central, les hisendes municipals de la muntanya de La Rioja s'han pres més com un mitjà que com un fi, sense entrar en detalls sobre algunes de les partides i dels mecanismes de cobrament. En primer lloc, tractaré d'efectuar una anàlisi del seu funcionament i del seu significat dins els entramats institucionals de la comarca, relacionant ambdós aspectes amb les estructures econòmiques i socials de la zona, ja que les hisendes municipals eren el pilar que sustentava les relacions de poder en el medi rural i, al mateix temps, en constituïen un bon reflex. En segon lloc, es presenta un estudi utilitari de la qüestió, explorant el lloc que ocupaven les hisendes muntanyenques en la complexa base social del model econòmic preindustrial i connectant-lo amb els mètodes de gestió dels terrenys municipals, un dels capítols principals de l'acció de govern municipal. D'aquesta manera, l'anàlisi dels ingressos ens durà més temps que la de les despeses, perquè és en la varietat de mecanismes tributaris on millor s'aprecien les relacions de força locals i els processos de negociació al voltant de dues qüestions fonamentals: l'accés als recursos comuns i la distribució de la càrrega impositiva.

El marc natural i social

Les serres de La Rioja, situades al sud de la província, en la zona nord-oriental del sistema Ibèric, constitueixen tres comarques amb característiques agroclimàtiques similars: la serra de la Demanda a l'oest, Cameros en el centre

4. La cita correspon a M. Marion i és emprada com a pòrtic a FONTANA, *La Hacienda en la Historia...*, 7.

i l'àrea muntanyenca de la Rioja Baja a l'est.⁵ En èpoques passades van estar dotades d'una economia vivaç a la qual no fa justícia l'actual marginalitat. Com succeïa amb quasi totes les economies de muntanya, eren territoris poc dotats per al desenvolupament de l'agricultura, però idonis per a la realització d'altres activitats. No és el moment apropiat per a desenvolupar aquest assumpte,⁶ però sí que convé descriure de forma ràpida el context econòmic i l'estructura social sobre la qual es van moure els poders locals. La ramaderia, en especial l'oví transhumant, el comerç de llana fina, la indústria tèxtil, el comerç draper i moltes altres activitats autònomes dutes a terme per les famílies muntanyenques, proporcionaven a mitjan segle XVIII una prosperitat fora del comú i generaven una estructura social desigual i jerarquizada.

La transhumància, basada en la complementarietat ecològica amb d'altres àrees de la península, i la indústria llanera, aprofitant la mà d'obra disponible i les oportunitats nascudes de la mobilitat pastorívola, generaven la major part de la renda muntanyenca. La suma d'ambdues activitats es distribuïa de forma desigual per la comarca, concentrant-se sobretot en la zona mitjana, a Cameros. A la serra de la Demanda predominava la transhumància en solitari, impulsada per l'extracció de llanes fines. A la Rioja Baja no hi havia ovelles merines i la draperia es localitzava només en el sector occidental. Hi havia, doncs, diferents combinacions de les activitats característiques de la muntanya. El que ara interessa subratllar és que cadascuna d'aquestes opcions generava estructures de classes i relacions de poder diferents.

La transhumància extremava la desigualtat social. Produïa abundants ingressos als propietaris de grans ramats i atreïa un volum considerable de mà d'obra. Pastors i ramaders, separats per un abisme social, constituïen els grups predominants.⁷ La indústria tèxtil, amb un alt grau de dispersió, configurava un escenari menys desigual: no hi havia ni fabricants poderosos ni grans comerciants que organitzessin l'activitat. Segons com es combinaven transhumància i indústria

5. Segueixo la comarcalització del Ministerio de Agricultura publicada per M. FORTEZA DEL REY, *Caracterización agroclimática de la provincia de La Rioja*, Madrid, MAPA, 1981. Per a majors especificacions de caràcter geogràfic, vegeu els treballs recollits a J. M. GARCÍA RUIZ i J. ARNÁEZ (dirs.), *Geografía de La Rioja. 1. Geografía física*, Logroño, caps Rioja, 1994.

6. Totes aquestes qüestions s'han detallat a J. R. MORENO, *La economía de montaña en La Rioja a mediados del siglo XVIII*, tesi doctoral, Universidad de Zaragoza, 1999. A J. R. MORENO, «Las áreas rurales de montaña en la España del siglo XVIII: el caso de las sierras del sur de La Rioja», *Revista de Historia Económica* XIX, número extraordinari, 61-83, he presentat una anàlisi dels trets estructurals de la muntanya espanyola.

7. Tot i que autors clàssics, com ara J. KLEIN, *La Mesta*, Madrid, Alianza, [1920] 1990; o P. GARCÍA MARTÍN, *La Ganadería Mesteña en la España Borbónica (1700-1836)*, Madrid, MAPA, 1988, han presentat la Mesta com un organisme quasi democràtic, va sent evident que la transhumància era qualsevol cosa menys una activitat igualadora. Ben al contrari, les seves exigències d'escala propiciaven una concentració extrema de la propietat dels ramats, com es mostra a E. PÉREZ ROMERO, «La trashumancia y sus repercusiones económicas y sociales en zonas de agostadero: el caso de la Tierra de Soria en el siglo XVIII», F. RUIZ MARTÍN i A. GARCÍA SANZ (eds.), *Mesta, trashumancia y lana en la España moderna*, Barcelona, Crítica, 1998, 198-230; o a J. R. MORENO, «La trashumancia en la montaña riojana durante el siglo XVIII: la propiedad y el reparto de beneficios de las cabañas», M. A. MELÓN, A. RODRÍGUEZ i A. PÉREZ (coords.), *Extremadura y la trashumancia (siglos XVI-XX)*, Badajoz, Asamblea de Extremadura, 1999, 17-33.

tèxtil, les relacions de producció podien ser de molt diversa índole. Els interessos de ramaders, pastors, fabricants, comerciants, artesans i simples camperols eren molt diferents i, com es veurà, es projectaven amb més o menys força en les diferents localitats.

Un altre tret propi de la muntanya era la seva divisió interna del treball. Les viles eren els nuclis de veïnat dels grans ramaders i els escassos comerciants de draps a gran escala. S'hi donaven cita l'estructura econòmica i la complexitat social descrites. Als llogarrets i als llocs més petits, al contrari, una economia ruralitzada —més agricultura, menys bestiar transhumant, més bestiar estant i menor presència de la indústria i el comerç drapers— configurava una economia simplificada. A les viles hi havia els centres dinàmics que proporcionaven el capital, l'ocupació i una economia monetària, mentre que els llogarrets actuaven com a reserves de força de treball, de pastures i de bestiar de treball i de transport. Aquest tret produïa efectes socials: a les viles, juntament amb els pastors i un veïnat que depenia del seu treball pluriactiu per a subsistir, s'hi estaven els grans ramaders de llinatge; als llogarrets, on tothom era camperol, hi havia menys desigualtat. Com veurem, totes aquestes diferències generaven criteris d'hisenda contraposats, revelant fins a quin punt el funcionament dels eraris municipals era un reflex dels interessos i la força de les classes socials implicades, i suggerint, de passada, que els instruments fiscals interactuaven amb les relacions de poder, adaptant-se als contextos històrics.

Les fonts i l'enfocament metodològic

La informació sobre despeses i ingressos procedeix de tots els nivells d'elaboració del Cadastre d'Ensenada. No hi ha cap altra alternativa comparable en qualitat i difusió geogràfica.⁸ Del Cadastre he utilitzat els memorials presentats pels consells, els llibres d'hisendes i, quan s'incloua una relació explícita, les respostes 23, 24, 25 i 26 a l'interrogatori general.⁹ Com tothom sap, la informació podia constar en les respostes generals, en les «relacions autèntiques» presentades

8. Sobre la manera de tractar el Cadastre a les províncies veïnes de Burgos i Sòria es poden consultar els llibres de C. CAMARERO BULLÓN, *Burgos y el Catastro de Ensenada*, Burgos, Caja de Ahorros de Burgos, 1989; i de PÉREZ ROMERO, *Patrimonios comunales...* Per a La Rioja ara també s'han començat a explotar totes les possibilitats; vegeu, per exemple, S. IBÁÑEZ, N. ARMAS i J. L. GÓMEZ URDÁÑEZ, *Los señoríos en La Rioja en el siglo xviii*, Logroño, Universidad de La Rioja, 1996.

9. Les preguntes de referència deien així: «23. Qué propios tiene el común y a qué asciende su producto al año, de que se deberá pedir justificación. 24. Si el común disfruta algún arbitrio, sisa u otra cosa, de que se deberá pedir la concesión, quedándose con copia que acompañe estas diligencias; qué cantidad produce cada uno al año; a qué fin se concedió, sobre qué especies, para conocer si es temporal o perpetuo y si su producto cubre o excede de su aplicación. 25. Qué gastos debe satisfacer el común, como salario de justicia y regidores, fiestas de Corpus u otras, empedrado, fuentes, sirvientes, etc., de que se deberá pedir relación auténtica. 26. Qué cargos de justicia tiene el común, como censos, que responda u otros su importe; por qué motivo y a quién, de que se deberá pedir puntual noticia».

pels escrivans reials del *concejo*, o més formalitzada en els *libros mayores de lo raíz*. La major part de les vegades, això no obstant, es troben les dades en els tres nivells referits, tot i que, ateses les discrepàncies entre uns i altres cal dur a terme una laboriosa esporgada d'errors i inexactituds. Quan hi havia dubtes sobre la quantia d'algunes rendes per discordances entre el testimoni del *concejo*, les respostes generals i el *libro mayor de lo raíz*, he optat per la informació d'aquest darrer, entenent que es tractava de la dada més depurada i que solia ser el resultat d'un contrast meticolós entre la realitat i la declaració de l'escrivà.

Per a l'estudi de les hisendes, el Cadastre manté bona part dels seus problemes més genèrics. El primer d'ells, la seva persistent heterogeneïtat. Es pretenia realitzar el Cadastre amb uniformitat, però els jutges subdelegats encarregats de la seva evacuació van disposar d'un gran marge de maniobra, bé per ignorància, bé per adaptació al que s'anaven trobant. Per a dur a terme un estudi com el que aquí es proposa, és necessari fer-se amb les *manyes* dels comissionats i aprendre a moure's entre criteris no sempre idèntics per a homogeneïtzar, tant com sigui possible, el que de cap manera és homogeni.

També hi ha, però, inconvenients específics. El més greu és la impossibilitat de realitzar *pressupostos* virtuals a partir de les operacions cadastrals. No és possible analitzar de manera sistemàtica el grau d'estabilitat pressupostària dels municipis de la muntanya. L'heterogeneïtat de criteris fa impossible quadrar les relacions de despeses amb les llistes d'ingressos, menys sistemàtiques.¹⁰ Entre aquelles, per exemple, no he agrupat el pagament de contribucions reials, la quantia del qual hauria alterat la imatge d'uns *concejos* que, en termes generals, no havien de fer front a càrregues massa elevades. És cert que en diversos casos s'utilitzaven els pressupostos municipals per a cobrir aquest capítol, i no era estrany que s'incloués entre les obligacions del *concejo*, però no sempre és possible destriar quan la pauta de recaptació dels tributs reials involucrava la hisenda local i quan l'Ajuntament es limitava a facilitar les coses a l'Estat.¹¹

Entre els ingressos manca també una partida, la quantia de la qual podia arribar a ser substancial: els repartiments, que servien per eixugar els dèficits pressupostaris i per quadrar els comptes al final de l'exercici. De fet, els desequilibris entre ingressos i despeses moltes vegades no eren certs, sinó una simple conseqüència comptable de no incloure aquest expedient recaptador, que arribava a volums molt importants. Encara més, determinats municipis recorrien de forma ordinària a l'expedient de les derrames, de manera que

10. Com que les despeses estan exposades amb tota claredat, però els ingressos són menys transparents, cal preguntar-se si aquest no seria un resultat intencionat, una altra expressió més de la resistència dels consells a donar explicacions d'un funcionament flexible i variable, que es resistia a ser uniformat i que revelava les intimitats del joc de poder local.

11. Una imatge distorsionada, per no tenir en compte aquest criteri, a R. HERR (1991), *La Hacienda real y los cambios rurales en la España de finales del Antiguo Régimen*, Madrid, IEF, 253 i 326, que, per exemple, sumava alcabales, «cientos», cises i «millones» al poble de Villaverde, però no a la localitat de La Mata, distorsionant el seu càlcul de les rendes per càpita d'ambdues localitats.

la fórmula de cobrament habitual resta absent dels càlculs.¹² Així, l'estabilitat de les hisendes locals no es pot investigar per mitjà de les suposades distàncies entre ingressos i despeses, sinó a través de l'import de censos i deutes que tenien «contra ells» els *concejos*.

Altres problemes metodològics s'aniran assenyalant sobre la marxa. Ara només vull reiterar que les hisendes locals eren un organisme viu i canviant, que s'adaptava a les circumstàncies amb flexibilitat. La foto fixa, en aquestes condicions, podria donar la impressió d'immobilitat a quelcom que no era immòbil en absolut. En realitat, aquest treball no té altra pretensió que oferir una visió de la varietat de pràctiques que eren comunes en aquesta zona i dels trets que compartien com a conseqüència de les similituds econòmiques i ambientals. Aquesta visió no serà, tanmateix, un exercici d'erudició, sinó un mitjà per a demostrar la capacitat flexible del col·lectivisme per adaptar-se a estructures socials diferents. La versatilitat de les hisendes locals era una peça més de les àgils polítiques locals, al mateix temps autoregulades i adaptatives, i sempre amatents a donar resposta, tant com fos possible, als reptes que es poguessin presentar.

Començarem per les despeses per una raó òbvia. En aquestes comarques la política d'hisenda perseguia l'estabilitat pressupostària, per tant les despeses eren la variable essencial. A llarg termini, els ingressos establien els límits, generant un sostre pressupostari en estreta dependència de la dotació de recursos naturals i del mercat a l'abast dels ajuntaments. Però en el dia a dia, els ingressos s'acomodaven a la trajectòria de les despeses: quan aquestes creixien, ja fos de forma estable o transitòria, es buscaven nous expedients i s'inventaven arbitris per restablir un cert equilibri.

Les despeses comunes

Les despeses que havien d'afrontar els pobles de la muntanya eren, en termes generals, de quantia moderada, entorn dels 30 rals per veí. Les dimensions reduïdes comportaven obligacions reduïdes, de les quals estaven absents alguns desemborsaments, com els salaris de justícia, que afrontaven les localitats més poblades. Hi ha, tanmateix, dues partides molt quantioses, fet que, si més no, fa difícil la seva inclusió generalitzada entre les despeses ordinàries. Es tracta dels salaris dels «oficials aconductats», com ara metges, apotecaris, cirurgians, mestres d'ensenyament primari, ferradors i manescals, carnisers, guardes de camp, pregoners, etc., i de les càrregues tributàries, tant en el seu vessant

12. En alguns llocs, com a Nestares, es va advertir aquest fet en les pròpies operacions «previéndose no van puestos los salarios del médico, cirujano, boticario, maestro de escuela, herrero y herrador, toque de campanas a nubló y cuidar del reloj, sin embargo de que a los sobredichos se les paga por repartimiento entre todos los vecinos más de 160 fanegas de trigo, que equivalia a 2.400 rals; Archivo Histórico Provincial de La Rioja (AHPLR), Catastro, Declaración del concejo, caps 409, llibre 490.

de tributs senyorialis com en relació amb els impostos reials. Tots els pobles disposaven d'aquests serveis i estaven lligats a aquests gravàmens, però alguns els afrontaven a través de l'organització centralitzada del consell i d'altres no.

Agrupats en els municipis cap de partit i ometent les pedanies, tenim dades fiables de 45 ajuntaments, el 75 per 100 de la població de les muntanyes. En el quadre 1 m'he conformat amb separar en sis categories les despeses confessades per les viles i els llogarrets. L'estructura de la despesa municipal apareix equilibrada. No hi ha grans variacions comarcals —la reduïda despesa per veï impedia que n'hi hagués ja que les despeses s'ajustaven a allò estrictament necessari—, ni tampoc diferències extraordinàries en la seva distribució per partides. Les despeses més quantioses eren les procedents de tres categories: les obres públiques i els diners desembutxacats en el manteniment municipal, els dispendis religiosos i festius, i les despeses socials, que sintetitzen els pagaments fets en beneficència, sanitat i educació. Aquestes tres categories sumaven dos terços del total. La resta es repartia entre les despeses administratives, el pagament d'interessos per a censos i càrregues perpètuas i els petits pagaments difícils d'enquadrar sota cap dels rètols assenyalats.

QUADRE 1

Despeses municipals a la muntanya de La Rioja, 1750

	<i>Demanda rals</i>	<i>Cameros rals</i>	<i>Rioja Baja rals</i>	<i>Total rals</i>
Administració	10.465	15.107	5.381	30.952
Obres públiques i municipals	16.838	23.089	5.249	45.176
Religioses i festives	20.228	16.839	6.511	43.578
Despeses socials	9.503	31.228	3.284	44.015
Censos i càrregues perpètuas	11.341	8.014	5.842	25.197
Altres	3.920	3.746	1.188	8.854
Total	72.295	98.022	27.455	197.771
Rs. / veï	35,7	34,7	17	30,6
	%	%	%	%
Administració	14,5	15,4	19,6	15,7
Obres públiques i municipals	23,3	23,6	19,1	22,8
Religioses i festives	28	17,2	23,7	22
Despeses socials	13,1	31,9	12	22,3
Censos i càrregues perpètuas	15,7	8,2	21,3	12,7
Altres	5,4	3,8	4,3	4,5
Total	100	100	100	100

Font: AHPLR, Catastro, respuestas generales y memoriales concejiles.

Sota l'epígraf «administració» he reunit una gran varietat de pagaments relacionats amb el govern quotidià. A Villoslada, per exemple, eren la remuneració que percebia l'escrivà municipal, el salari de l'administrador de les cises, consultes a advocats, salaris dels capitulars de l'ajuntament, el pagament als veedors que traslladaven les ordres reials des dels caps de partit i el salari de l'agutzil. Tot això sumava 1.800 rals, una quantitat raonable per a una vila que superava el miler d'habitants. A l'altre extrem es troba Tobía, on les despeses administratives es reduïen a 86 rals: 80 «*al escribano que asiste a tomar las cuentas de villa y demás preciso*» i 6 «*al señor alcalde el día de San Roque en la romería que se hace*».¹³

Les despeses en obres públiques i manteniment dels usos i propietats municipals arribaven a quantitats més elevades. Aquí es reuneixen les reparacions de béns rústics i urbans, la conservació de camins i ponts, i alguns salaris pagats a oficials que desenvolupaven treballs derivats d'usos comuns i, per tant, fonamentals per al sosteniment de pràctiques col·lectives. Es tracta, per exemple, dels salaris que es pagaven a Laguna al ferrer, al ferrador i manescal, o als pastors comunals de vaques, bous, cabres o porcs; dels 70 rals que rebia el ferrer a Brieua; o també de la remuneració dels guardes de muntanyes i pastures a Ortigosa o Nieva. No sempre, tanmateix, aquests oficis eren responsabilitat del comú ni entraven en els comptes municipals. Altres vegades, es pagava el seu treball individualment o mitjançant repartiments selectius. Ni tan sols, malgrat el caràcter fonamental d'aquestes activitats, hi havia sempre oficials disponibles. En aquests casos es recorria a l'«apel·lació», com a Castañares, on es cridava, quan era necessari, el ferrer i el manescal de la vila de Viguera, o com en Almarza, on reclamaven el ferrer de Muro i el manescal de Torrecilla.

Una altra cinquena part de la despesa municipal es destinava a qüestions religioses i festives. Tan diverses eren les primeres com variada havia estat la imaginació eclesiàstica a l'hora d'establir mecanismes de captació de rendes.¹⁴ Lletanies, rogatives, processons, romeries, predicadors de setmana santa,

13. AHPLR, Catastro, capsa 565, llibre 686, resposta 25. En les serres no hi havia despeses ressenyables per al que l'interrogatori anomenava «salario de justicia y regidores». Regidors, procuradors, veedors i altres oficis eren càrrecs no remunerats que s'escollien entre el veïnat, de manera que existia una gran quantitat de prestacions en treball que no passaven pel mercat, que s'organitzaven políticament. L'única excepció era la dels mostassafs mesuradors, que rebien alguna quantitat de diners per la supervisió dels pesos i mesures dels abastaments públics. I no sempre. A molts pobles tots els anys s'escollien els oficis «penosos», qualificats així perquè no produïen cap contrapartida; a Ortigosa eren: un dipositari de l'alfòndec, un cobrador de les alcabales —ofici que a d'altres llocs solia obtenir fortes recompenses—, un altre per a les alcabales dels llogarrets, un dipositari de l'arca de misericòrdia, un encarregat del contrast de pesos i mesures, un col·lector de butlles per a la vila i un altre per als llogarrets, un quadriller de l'Hermandat, dos veedors de telers, un primicer, quatre messeguers i quatre apreciadors.

14. Que es complementaven amb les misses de difunts i altres artífugis eficaços, que a manera de comissions per a la gestió dels assumptes ultraterrenals, servien per a engrossir les arques del clergat. Una suggerent interpretació d'aquestes «manifestacions culturals» com a mecanismes d'extracció d'excedent a C. SALAZAR i CARRASCO (1990), «Misses i censals: les formes materials de la vida religiosa en una paròquia rural d'antic règim», *Estudis d'Història Agrària* 8, 1990, 41-56.

predicadors de quaresma, predicadors de la santa croada, predicadors de butlles, festes del corpus, festes patronals i d'altres milers de manifestacions religioses.¹⁵

Tanmateix, és just reconèixer que no tot l'import recollit en el quadre acabava a les butxaques dels eclesiàstics. He afegit també les despeses en festes, de les quals o bé no consta amb claredat el perceptor final o bé era el comú. En tot cas, no es tracta tant d'identificar els beneficiaris dels pagaments municipals com d'agrupar-los amb un criteri lògic per raó de la funció col·lectiva que desenvolupaven. El motiu per agrupar les celebracions religioses amb d'altres, en les quals el *concejo* solia sufragar «caritats» de pa i vi per als veïns pobres o per a tots els veïns, rau en el fet que ambdós rituals tenien una evident funció *socialitzadora*. A tots els efectes, tenia el mateix sentit una processó darrere del sant que un ball a la plaça del poble o davant de l'ermita amb un gaïter pagat pel *concejo*. L'important, des de l'òptica de la col·lectivitat, era el reforç dels lligams comuns i això s'aconseguia amb tot tipus d'actes simbòlics, bé fossin celebracions religioses o festes profanes.¹⁶ És clar que els lligams comuns, la cohesió social, en un context tan desigual com el de les serres, significava també control social i condemna de les possibles dissidències.

A continuació figuren les despeses socials: beneficència, sanitat i educació. Com el ferrador o el guarda dels camps, els oficis amb finalitat social, relacionats amb l'educació o la sanitat, podien gestionar-se de manera privada, però el més freqüent era que les viles s'encarreguessin de buscar el treballador i de formalitzar els contractes, fixant les condicions de treball i fent-se càrrec dels salaris.

Metges, cirurgians i apotecaris aconducats,¹⁷ com les llevadores d'Ortigosa i Villoslada, es localitzaven només a les viles més grans, tot i que atendien a tot l'entorn i es beneficiaven de contractes molt substanciosos. Els metges eren els més cotitzats, amb salaris que oscil·laven entre els 3.300 rals a Laguna, o els més de 7.000 a Villoslada i pobles adjacents, segons es desprèn de la declaració de Matías de Isaba, que confessava guanyar 5.566 rals del contracte

15. Segons la brillant descripció de L. de ARROYAL, «Pan y Toros. Oración apologética en defensa del estado floreciente de España», A. ELORZA (ed.), *Pan y toros y otros papeles sediciosos de fines del siglo XVIII*, Madrid, Ayuso, [c. 1790] 1971, 19, «no se da paso que no se encuentre una cofradía, una procesión o un rosario cantado, por todas partes resuenan los chillidos de los capones, los rebuznos de los sochantres y la algarabía sagrada de los músicos, entreteniendos las almas devotas con villancicos, gozos y arrietas de una composición tan seria y unos conceptos tan elevados, que sin entenderlos nadie hacen reír a todos».

16. La religiositat popular a l'Antic Règim sempre era molt més que religió. Com indica R. CHARTIER, *Espacio público, crítica y desacralización en el siglo XVIII. Los orígenes culturales de la Revolución francesa*, Barcelona, Gedisa, 1995, 110: «estas prácticas compartidas, por elementales que sean, determinan sin duda alguna una identidad fundamental, donde la repetición de los mismos gestos incorpora en cada individuo una inmediata conciencia de pertenencia».

17. «Conducidos» és el terme utilitzat de forma habitual en els *concejos* castellans.

amb la vila, 1.100 del salari rebut a Montenegro, 550 de Pradillo i 300 de vint viatges, a 15 rals cadascun, a Villanueva, més, a l'últim, 84 rals «de lo adventicio». El cirurgià de la mateixa Villoslada també era un dels més ben pagats de la serra: cobrava de la vila 2.400 rals, 4,5 faneques de blat del Capítol i 223 rals «de lo adventicio». El de Laguna, tanmateix, s'havia de conformar amb 1.550 rals.¹⁸

Aquests professionals, a més, es beneficiaven d'altres remuneracions no metàl·liques: la casa lliure de rendes de la qual gaudien els cirurgians d'Almarza, Pradillo i Torre; les cases del metge, del cirurgià i de la llevadora a Villoslada, etc. Altres vegades hi havia solucions mixtes, com a Viniegra de Arriba, on la vila només pagava uns dos-cents rals al metge i al cirurgià, «por los vecinos pobres»,¹⁹ o com a Brieua, on el consistori es limitava a completar els salaris.²⁰

Pel que fa a la cinquena partida, «censos i càrregues perpètuas», de moment n'hi ha prou amb advertir la seva quantia mesurada. Només així es pot qualificar un 13 per 100 sobre el total d'ingressos quan a Valladolid, per exemple, el percentatge era molt superior al 36 per 100, si considerem la totalitat de la província i per sobre del 24 per 100 si prescindim dels nuclis amb més de 500 veïns.²¹ En entorns més propers, com la terra de Sòria, el percentatge fins i tot és més baix, un 8 per 100. Es pot afirmar, per tant, que el cèlebre procés d'endeutament municipal, que ja duia molt de camí fet en altres latituds, encara no havia començat a posar les coses difícils a les àrees properes al sistema Ibèric.

Al marge de les quantitats que s'han recollit en el quadre precedent, val la pena reiterar que les contribucions a la hisenda central eren la partida principal de les despeses de la muntanya de la Rioja. El quadre 2 compara, a Cameros, les despeses comptabilitzades fins ara amb les partides principals de l'arc tributari castellà: alcabales, *cientos, millones* i els més reduïts serveis ordinari i extraordinari. Tots ells s'han extret de les declaracions dels consells, que contenen aquesta informació de manera asistemàtica, i de les respostes 2 i 27.

18. La raó d'aquestes disparitats, associades al grau de qualificació, s'analitzen per al cas aragonès a M. GRACIA RIVAS, «La asistencia sanitaria en un municipio rural (Borja, Zaragoza) durante los siglos XVII y XVIII», *Cuadernos de Estudios Borjanos XXXVII-LX*, 1998, 161-251.

19. De fet, a la muntanya no tot era una bassa d'oli en assumptes comunitaris. Lògicament, quan el *concejo* assumia responsabilitats col·lectives, d'algun lloc havien de sortir els diners per fer-hi front. El 1741 el *concejo* havia proposat «cargar en el vino los salarios de médico, boticario y cirujano contratados», però l'oposició de Doña Ana del Valle, ramadera transhumant, havia acabat amb aquesta iniciativa; el 1753, la vila es veia obligada a prendre diners a cens perquè es trobava endarrerida per culpa d'alguns plets i «no tiene arbitrio para pagar los dichos atrasos, salario de médico y boticario y cirujano y otros sirvientes de villa»; AHPLR, Protocolos, Simón Urrutia y La Riba, caps 8.502, 1734-1741, caps 459, 1741, folis 80 i ss. i 1752-1759, caps 461, s. f.

20. «Más se paga a médico, cirujano y boticario por no alcanzar lo que pagan los vecinos a sus salarios en 1.402 reales»; AHPLR, Catastro, Declaración del *concejo*, caps 135, llibre 153.

21. GARCÍA GARCÍA, *La crisis...*, 113, recull un quadre en què fa aquest càlcul, però ella inclou entre les despeses un capítol per a «Contribuciones reales y gastos militares» que engreixa el volum de les sortides, reduint el percentatge relatiu a censos.

QUADRE 2
Contribucions reials a Cameros, 1750

<i>Municipis</i>	<i>Alcabaes</i>	<i>«Cientos»</i>	<i>«Millones»</i>	<i>Serveis</i>	<i>Altres</i>	<i>Total</i>	<i>%</i>
Ajamil	1.021	662	372	40	201	2.295	93,8
Cabezón	747	559	451	114		1.871	160,3
Hornillos	522	402	658	314	519	2.415	122,5
Jalón	385	260	192	63	168	1.067	91,3
Laguna	2.853	1.783	4.771	600	569	10.575	61,0
Montalvo	150	248	105	63	20	586	175,9
Muro de Cameros	1.587	844	917	410	21	3.780	220,8
Nieva	5.516	3.691	8.291	824	465	18.788	156,8
Pradillo	764	501	593	144	37	2.039	310,8
Rabanera	605	404	315	17	14	1.354	65,3
San Román	1.472	829	887	269		3.455	155,7
Santa María	370	209	243	93	21	936	165,0
Soto	9.882	947	5.623	945	2.557	19.954	104,4
Torre de Cameros	687	541	592	345	49	2.214	88,2
Torremuña	925	312	959	310	394	2.900	327,6
Trevijano	1.051	422		168	37	1.678	62,8
Viguera	7.200	1.911	2.515	1.434	965	14.024	279,2
Villanueva	1.559	983	871	562	487	4.461	137,1
Villoslada	7.035	4.915	8.885	1.122	910	22.867	138,8
Total	44.330	20.421	37.238	7.836	7.433	117.258	125,3

Nota: el percentatge s'ha calculat sobre el total de despeses de cada municipi.

Font: AHPLR, Catastro, respuestas generales y memoriales concejiles.

No és l'ocasió i no hi ha una base suficient per analitzar amb aquest material la pressió fiscal en el segle XVIII. La intenció és, sacrificant molts detalls,²² afegir un element que formava part, més sovint del que es pensa, de les hisendes locals, dels seus procediments i de les seves obligacions. S'ometen, per tant, totes les càrregues senyorials —malgrat que s'inclouen els impostos de la monarquia percebuts pels senyors—, i s'agrupen els tributs reials de menor quantia: els *nous impostos*, les penes de cambra, muntanyes i ordenances, els drets de cartes, els de neu, els d'aiguardent. El quadre és representatiu de l'elevada pressió fiscal que devien suportar els municipis castellans, sobretot tenint en compte que calia complementar aquest resultat amb les exaccions

22. Alguns dels quals eren molt rellevants, com l'exempció d'Ezcaray, Valgañón, Zorraquín i Ojacastro, lliures d'imposts reials en virtut de dicho Real Privilegio que fue concedido con el motivo de que se pudiese poblar dicho valle, y en las confirmaciones se hicieron algunos servicios pecuniarios. —AHPLR, Catastro, caps 434, llibre 523, resposta 28. També, per exemple, Gallinero i Pinillos percebien la meitat de les alcabaes.

senyoriais.²³ Les alcabales i els *millones* eren les càrregues més oneroses, arribant fins el 69 per 100 de les detracions. Laguna, Nieva, Viguera i Villoslada eren les viles més castigades per la fiscalitat reial. A totes elles els tributs reials superaven els 50 rals per veí, i arribaven a depassar els 75 a Villoslada. Això no ens ha d'estranyar. La càrrega fiscal estava concentrada a les viles més populoses. Com es pot observar en el quadre 3, a mesura que augmentava la mida del municipi, també creixia la taxa d'exaccions fiscals. Sens dubte, això era una conseqüència directa del major dinamisme econòmic de les viles, de la seva major activitat comercial i de la seva superior *base imposable*.

QUADRE 3

Repartiment de la càrrega tributària segons les dimensions dels municipis

<i>Grandària viles (veïns)</i>	<i>Viles</i>	<i>Població (veïns)</i>	<i>Imposts (rals)</i>	<i>Càrrega (rals/veï)</i>
< 100	10	612,5	16.455	26,9
100-199	4	498,0	14.595	29,3
> 200	5	1.585,0	86.207	54,4
Total	19	2.695,5	117.258	43,5

Font: AHPLR, Catastro, respuestas generales y memoriales concejiles.

La suma de la càrrega tributària superava en un 25 per 100 el valor total de les despeses municipals. Això significa que, en la mesura que molts municipis havien assumit la recaptació i el pagament dels impostos reials, el volum de despeses municipals es podria duplicar, de llarg. Si les despeses locals arribaven als 30 rals per veí i la càrrega impositiva arribava als 43, tindriem una despesa per veí al voltant dels 75 rals, dins d'un món en el qual el salari anual d'un pastor no arribava als 300. Ara bé, com s'ha dit més amunt, no és fàcil determinar quan les podem considerar com a *despeses municipals* i quan no. Tenint en compte l'encavalcament de perceptors de tributs reials, senyoriais i eclesiàstics, i la interposició d'arrendataris per cobrar-los, tampoc resulta senzill fer-se una idea de com s'organitzava la recaptació. Els impostos estaven concentrats a molts municipis. En aquests, la revisió de les quanties que calia pagar es feia de forma centralitzada. El municipi es convertia en l'interlocutor entre els receptors d'aquestes rendes i els veïns, negociant l'import total de l'impost. Quan això era així, moltes vegades es pagaven mitjançant els sobrants dels ingressos de *propios*, si n'hi havia, o mitjançant arbitris i cises. Els abastaments i alguns

23. Amb aquesta informació no es pot arribar més lluny. En tot cas, seria possible analitzar la pressió fiscal des d'un punt de vista col·lectiu, la qual cosa, tenint en compte les diferències de fortuna entre les diferents famílies i la nostra ignorància sobre els mecanismes recaptadors i la seva repercussió individual, només donaria lloc a afirmacions de caràcter *macro*.

establiments públics eren, en conseqüència, un mecanisme impositiu indirecte, que traslladava la responsabilitat de la recaptació al pla local i permetia una flexibilitat d'actuació notable. Així, les alcabales, els *cientos* i els *millones* s'havien convertit en molts municipis en assumpte municipal, repartint la gabella entre tot el veïnat.

La raó principal d'aquesta *comunalització* de les contribucions, en el cas dels serveis, la posa sobre la taula Villavelayo amb tanta claredat que fa dubtar de la seriositat dels tòpics sobre els *privilegis* fiscals i el repartiment de les càrregues tributàries:

*«Satisface de común doscientos y treinta y un rs. y treinta y dos mrs. de servicio ordinario y extraordinario, debiéndolo pagar el estado general, y por ser poco el número de estos se tiene determinado pagarse del común.»*²⁴

No era, tanmateix, un procediment universal. També a Ortigosa i Muro se satisfia «de común», però a Almarza, Cabezón, Laguna, Pradillo, San Román i Santa María es pagava mitjançant un repartiment entre els veïns de l'estat general. On es distribuïa la càrrega entre els sotmesos al pagament de la peita aquests havien de suportar en solitari el pesat fardell dels tributs reials, però on, com a Pedroso, se «sacan del producto de los pastos del borreguil de Serradero, que esta villa arrienda», els contribuents rebien la compensació d'una disminució dels tributs, refermant, de passada, la presència i la importància dels assumptes col·lectius.

En aquest context, és interessant reiterar els dos aspectes més destacats: l'heterogeneïtat de les pràctiques socials i la capacitat dels *concejos* per a fer interpretacions molt lliures de les suposades iniciatives controladores de l'Estat absolut. Això suggereix la inutilitat d'escometre la història des de falsedats aplicables amb independència dels contextos locals. També limita l'efecte de les reformes del centralisme borbònic. La tensió entre les forces centralitzadores —instal·lades des de l'absolutisme i reforçades pels estats liberals del segle XIX— i els interessos locals, va ser una constant que no es podia resoldre d'un dia a l'altre sense el desenvolupament ampli d'altres institucions homogeneïtzadores, entre les quals el mercat seria de les més influents. De moment, en el set-cents, la fragmentació del món preindustrial feia prevaler els acords locals sobre les tendències vingudes de l'exterior. Aquí, a més, es trobava el nucli de la capacitat d'adaptació i de la força del *concejo*, entès com a agrupació del comú dels veïns.

24. AHPLR, Catastro, Declaración del concejo, capsa 621, llibre 762. Segons M. ARTOLA, *La Hacienda del Antiguo Régimen*, Madrid, Alianza, 1982, 63-67, el característic del servei «consiste en su aplicación restringida a los pecheros», però també adverteix que l'estatut de sotmès a pagar peita «no se corresponde con una determinada situación social» de forma generalitzada.

Els ingressos

Pel que fa als ingressos, el mètode d'anàlisi ha de ser d'anada i tornada: primer descompondre i després agregar. La consistència i qualitat dels testimonis municipals obliga a extremar les precaucions, per exemple, evitant confusions entre categories d'hisenda i termes històrics. No hi ha problemes per a discriminar ingressos procedents de la propietat de béns rústics i urbans,²⁵ però sí que és més complicat operar amb els arbitris en tant que rendes despreses dels mecanismes tributaris ordinaris. Per a la història de les hisendes locals, l'arbitri és un impost extraordinari, de caràcter no permanent, que exigeix autorització superior i el producte del qual es destinava a una despesa concreta.²⁶ Per als escrivans que van redactar les declaracions, en canvi, l'arbitri era una simple paraula, amb significats diversos i que podia ser substituïda per d'altres. Aquí, per tant, es presenta una agregació dels ingressos en cinc partides concebudes des dels interessos d'aquest treball, sense respectar les denominacions usuals als pobles, heterogènies i escassament preocupades pel rigor conceptual.

El quadre 4 recull el repartiment global dels ingressos municipals.²⁷ D'una primera ullada a l'estructura dels ingressos municipals es desprèn una conclusió esperada: les remeses més productives per als *concejos* eren els arbitris i les «rendes apropiades».²⁸ Entre ambdues sumaven més de 174.000 rals i significaven una proporció del 83 per 100. Al marge d'aquestes partides, les rendes produïdes per les propietats urbanes i territorials dels *concejos* eren molt reduïdes. Els censos i drets tampoc no arribaven a quantitats rellevants.

25. De vegades sí: els corral municipal es podien situar als afores del mas o en plena muntanya i podien donar rendibilitat en arrendament, per la venda dels fems dipositats o pels ingressos en concepte de multes i «penadas» a bestiar forans; de vegades, fins i tot, proporcionaven ingressos per totes les categories.

26. En paraules de Santayana Bustillo (1769) «son aquellos derechos que por carecer de propios y con facultad Real han impuesto sobre el aceite, vino, vinagre, carne y otras cosas o frutos vendibles»; cit. a J. M. DONÉZAR, *Riqueza y propiedad en la Castilla del Antiguo Régimen*, Madrid, MAPA, 1984, 434-435.

27. La coincidència entre els 197.000 rals de despeses (quadre 1) i els 208.888 rals d'ingressos no és més que un miratge. Aquí s'inclouen ingressos que es destinaven a pagar impostos, i aquests, com ja s'ha dit, no s'havien acumulat entre les despeses municipals. El més pertinent és analitzar la composició interna d'ingressos i despeses sense pretendre aconseguir un balanç impossible.

28. Aquesta expressió inclou tots els ingressos procedents de l'arrendament o la venda de determinats gaudis que no procedien del que la literatura jurídica anomena «propios». Els «borreguiles» de Nieva, que proporcionaven 1.400 rals al consell, es fitaven i s'arrendaven sobre pastures, que, dins del règim general de la muntanya, eren comunes fins el mateix moment de la fitació. Encara el 1855, en una relació de propietats del consell, l'ajuntament de Nieva va declarar entre els seus *propios* només sis cases i va afegir els sis *borreguiles* com a pertanyents al comú i amb la denominació de «baldíos arbitrados»; AMN, caps 301, doc. 25.

QUADRE 4

Ingressos municipals a la muntanya de La Rioja, 1750

	<i>Demanda rals</i>	<i>Cameros rals</i>	<i>Rioja Baja rals</i>	<i>Total rals</i>
Béns urbans	4.177	7.968	4.787	16.931
Béns rústics	705	3.124	0	3.830
Rendes apropiades	26.743	11.760	703	39.205
Arbitris	32.560	77.019	25.552	135.130
Censos, drets i tributs	1.831	9.331	1.959	13.121
Altres	506	162	4	672
Total	66.521	109.363	33.004	208.888
Rs. / veí	32,9	33,8	20,4	30,4
	%	%	%	%
Béns urbans	6,3	7,3	14,5	8,1
Béns rústics	1,1	2,9	0	1,8
Rendes apropiades	40,2	10,8	2,1	18,8
Arbitris	48,9	70,4	77,4	64,7
Censos, drets i tributs	2,8	8,5	5,9	6,3
Altres	0,8	0,1	0	0,3
Total	100	100	100	100

Font: AHPLR, Catastro, respuestas generales y memoriales concejiles.

Anem per ordre. La propietat de béns rústics generava escassos ingressos, però les seves utilitats per al veïnat eren determinants, encara que no tinguessin un paper actiu a les hisendes locals. Les terres de conreu, que tenien assenyada una utilitat estimada pel zel cadastral, quasi sempre eren explotades pel comú sense la intervenció d'arrendaments ni pagaments en diners. Ni tan sols era infreqüent que les peces del *concejo* es cultivessin per *veredas*, produint una riquesa en espècie que es repartia entre el veïnat o passava a engrossir els graners municipals.²⁹ El mateix succeïa amb el producte —pastures, llenya, pastures d'aglans, etc.— de deveses, boscos i prats. Els perits van tendir a assenyalar sempre una utilitat a aquests aprofitaments, però la majoria de vegades es tractava de simples estimacions, com a Ajamil, on a la devesa de boví li

29. Així, les utilitats de les terres de conreu s'han eliminat del càlcul si no constava de forma fefaent que generaven ingressos monetaris. En tot cas, la seva reduïda extensió no podia produir utilitats elevades. A Ezcaray, on constaven els arrendaments de terres de conreu, la suma de totes les rendes era de 369 rals, un 3,5 per 100 del total d'ingressos.

havien assenyalat un producte, per raó de pastura i aglà, de tres rals per faneca. Acte seguit, com a tants d'altres casos, s'indicava:

«Previénese que la utilidad que rinde la dehesa que va sentada en la partida antecedente la aprovechan los vecinos con la saca de leña y el pasto con sus ganados y juntas de labor.»³⁰

Dels ingressos rústics s'han després, a l'últim, les rendes obtingudes per l'arrendament d'herbes i pastures. Aquestes es troben sota l'epígraf de «rendes apropiades», en què he inclòs les entrades originades per l'arrendament de pastures, d'aglans, per a l'extracció de llenyes o fustes, etc., que afecten àrees de propietat comunal o subjectes a drets veïnals, com ara deveses, muntanyes o terres de conreu particulars, que un cop recol·lectat el fruit es converteixen en rostollars municipals.³¹ En teoria, l'arrendament d'aquests aprofitaments aduïterava la naturalesa comunal, ja que la conversió en font de rendes suposava el gaudi individual de l'arrendador i l'exclusió dels altres possibles usufructuaris.³²

Quasi tots els pobles de la Demanda, amb poques excepcions, arrendaven pastures. Tanmateix, a Cameros això no era així. En aquesta àrea, on la transhumància feia de les pastures un recurs estratègic, val la pena analitzar amb calma aquest detall. D'entrada, les diferents pautes d'accés a les pastures neixien de tres condicionants: el marc ambiental, la pressió ramadera i el grau de control del poder local per part dels ramaders. Dit d'una altra manera, la determinació fonamental venia de la relació entre l'oferta i la demanda d'herbes d'estiu i de la capacitat dels ramaders per a fer valer els seus interessos.

Ha corregut molta tinta a propòsit del control que els ramaders exercien sobre les pastures d'Extremadura o les rostollades. Una manera indirecta d'esbrinar la força dels grans criadors de bestiar és mesurar les quantitats que abonaven per les herbes. Com més despesa, menys benefici. Tanmateix, Pérez Romero, en el seu estudi de la terra de Sòria, li va donar la volta a l'argument. Des del seu punt de vista, un règim d'aprofitament de pastures que utilitzava l'arrendament, privilegiava els que estaven en disposició de pagar. Això generava drets que exclouïen d'altres potencials usuaris i limitava les possibilitats d'expansió de l'agricultura. En particular, el control que els ramaders van desplegar sobre els rostollars, mitjançant els arrendaments i fent valer el privilegi de possessió,

30. AHPLR, Catastro, Libro de haciendas, caps 12, llibre 12. Tanmateix, quan es concretava un desemborsament en metàl·lic o en espècie l'he inclòs entre els ingressos, com en el cas de «las eras de pan- d'Ajamil, que produïen dues fanèques de blat, -que anualmente dan de renta-».

31. PÉREZ ROMERO, *Patrimonios comunales...*

32. Tanmateix, l'apropiació dels comunals no era irreversible ni tampoc era sempre pitjor per als veïns pobres que perdien un suposat dret de què, potser, mai havien pogut disposar a causa de la seva manca de recursos patrimonials. Les diferents lògiques socials i econòmiques del comunal castellà preindustrial s'analitzen a J. R. MORENO, «La lògica del comunal de Castilla en la Edad Moderna: avances y retrocesos de la propiedad común», S. DE DIOS, J. INFANTE, R. ROBLEDO i E. TORIJANO (COORDS.), *Historia de la Propiedad en España (siglos xv-xx)*. La propiedad comunal, Madrid, Centro de Estudios Registrales, 2001, 139-177.

pervertia la funció de la *derrota de mieses*, particularitzant l'úsdefruit de les pastures més nutritives i limitant el creixement de la ramaderia estant.³³

Sense negar totalment la potència d'aquesta explicació, no hi ha dubte que potser peca de funcionalisme, ja que, fet i fet, no es pot discutir que l'ideal, per als ramaders, era aconseguir les pastures de franc i sense cap tipus de restriccions.³⁴ Aquest expedient es complicava en les comunitats de *villa y Tierra*. Possiblement no estava a l'abast dels ramaders sorians, residents a la capital i que exercien un poder sobre la terra que es diluïa amb la distància. En tot cas, la clau per apreciar la transcendència de les diferents pràctiques d'accés depèn del context: la intensitat de la pressió ramadera, l'existència d'altres alternatives econòmiques, l'orientació productiva de la comarca, el grau de dependència de l'agricultura i, en el fons, impregnant-ho tot, l'estructura social i el sistema de negociacions socials. El règim institucional d'accés a les pastures es dissenyava a partir de tot aquest entramat, per la qual cosa, en aquest terreny no és fàcil generalitzar.

En el quadre 5 he recollit una llista de tots els ingressos que obtenien els *concejos* de La Rioja per l'arrendament de diferents tipus de pastures. Segons la documentació, hi havia fins a cinc tipus principals d'herbes arrendades: rostollars, *entrepanes*, ports, praderies i deveses.³⁵ Els rostolls posaven a disposició del bestiar els residus orgànics de les collites, que constituïen una cobejada reserva d'aliment d'alta qualitat. Des de l'antigor s'havien convertit en l'escenari de les pugnes per aconseguir-ne l'úsdefruit exclusiu i hi havia comarques ramaderes en les quals el seu arrendament era generalitzat. Tanmateix, a La Rioja l'arrendament de rostollars es practicava només a catorze municipis. Els *entrepanes* eren terrenys poblats de sotabosc que se situaven entre les zones de conreu i s'arrendaven a vuit llocs, tot i que no es pot descartar que determinats arrendaments de rostollars els englobessin. Els ports eren les pastures ubicades en les divisòries de vessant, a majors altituds i de menor qualitat. Mentre que rostollars i *entrepanes* eren accessibles i rics, i se solien reservar per al bestiar major i menor de tots els veïns, els ports es

33. Aquesta argumentació es desenvolupa a PÉREZ ROMERO, *Patrimonios comunales...*, 196-211, a «Trashumancia y pastos de agostadero en las sierras sorianas durante el siglo XVIII», *Revista de Historia Económica* XIV, núm. 1, 1996, 96-100; i a «La trashumancia y sus repercusiones...», 208-221. De 150 *concejos*, 122 arrendaven els seus rostollars a Sòria. Sobre l'origen de les pràctiques d'arrendament de rostolls, que es van generalitzar durant el segle XVI, vegeu M. DIAGO HERNANDO, «El aprovechamiento de pastos en las comunidades de villa y Tierra a fines de la Edad Media: una aproximación», *Agricultura y Sociedad* 67, 1993, 185-203; o M. DIAGO HERNANDO, «El aprovechamiento de pastos de verano en las comarcas ganaderas del Sistema Ibérico castellano en los siglos XV y XVI», *Noticario de Historia Agraria* 8, 1994, 43-65. A Canales sembla que també, des de mitjan segle XVI, es va consolidar el costum d'arrendar pastures sobrants A. ZAPATA, *Historia de la villa de Canales escrita en el año 1657*, Buenos Aires, [1657] 1934.

34. De totes les despeses d'explotació que havien de cobrir les cabanyes, els únics capítols controlables per als ramaders riojans eren les pastures de rostollada i els salaris dels pastors. Naturalment, era més fàcil —o menys perillós— reduir el preu de les pastures.

35. Altres denominacions, com els *borreguiles*, *moruequiles* o *carneriles*, eren només els noms que rebien, durant la vigència dels fitaments, les zones reservades —sobre deveses, rostollars, *entrepanes*, praderies o ports— per a la pastura de xais o moltons.

QUADRE 5

Arrendaments de pastures a la muntanya de La Rioja, 1750

<i>Localitat</i>	<i>Denominació i classe de pastura</i>	<i>Recurs eventual</i>	<i>Recurs habitual</i>	<i>Drets</i>	<i>Total</i>
Ajamil	Rostollar		400		400
Almarza	Rostollar		1.195		1.195
Anguiano	Rostollar		600		600
Brieva	<i>Borreguiles</i> i ports	2.535	1.400	500	4.435
Cabezón	Rostollar i <i>entrepanes</i>		500		500
Canales	Borreguiles		2.707		2.707
Castroviejo	Pastures i pernocta			490	490
Ezcaray	<i>Borreguiles</i>		1.000		1.000
Gallinero	Pastures d'estiu		1.200		1.200
Hornillos	Rostollar i <i>entrepanes</i>		375		375
Jalón	Rostollar		200		200
Laguna	Pastures		100		100
Luezas	Rostollar i <i>entrepanes</i>		425		425
Mansilla	<i>Borreguiles, entrepanes</i>	3.280			3.280
Montalvo	<i>Entrepanes</i> i devesa	710			710
Muro de Cameros	Praderies		55		55
Nestares	Devesa i <i>borreguiles</i>		1.586	60	1.646
Nieva	<i>Entrepanes</i> i <i>borreguiles</i>	1.400	400		1.800
Pazuengos	Devesa	900			900
Pedroso	<i>Borreguil</i>		900		900
Pradillo	Pastures de carnisseria			15	15
Préjano	Rostollar i vinyes		640		640
Rabanera	Rostollar i <i>entrepanes</i>		500		500
San Román	Rostollar		725		725
Tobía	Rostollar		232		232
Torre de Cameros	Rostollar, devesa, <i>borreguil</i>		2.063		2.063
Torrecilla	<i>Borreguiles</i> i carnisseria		1.640		1.640
Torremuña	Rostollar i pastures		800		800
Trevijano	Devesa		156		156
Valgañón	<i>Borreguiles</i>		2.055		2.055
Ventrosa	<i>Borreguil</i> i port	1.317	2.571		3.888
Viguera	<i>Borreguil</i>		1.000		1.000
Villavelayo	<i>Borreguiles</i>		1.900		1.900
Viniegra de Abajo	<i>Borreguil, port, entrepanes</i>	2.457	304		2.761
Viniegra de Arriba	Pastures	1.971			1.971
Zorraquín	Rostollar i praderies		353		353
Total		14.570	27.982	1.065	43.617

Font: AHPLR, Catastro, respuestas generales y memoriales concejiles.

destinaven a la formació de mallades pel bestiar transhumant. En el Cadastre, apareixen arrendats només quatre vegades. Finalment, les praderies i deveses suposen una excepció en les pràctiques habituals. Les praderies solien arrendar-se per a la sega i després eren utilitzades en comú. Les deveses es guardaven per a la pastura del bestiar de treball i no era habitual arrendar-les, tret que l'excés d'aforament aconsellés no malbaratar els recursos.³⁶

He intentat també, tot i que és una mica pretensió a la llum del que ofereix la documentació, distingir les mesures temporals de les pràctiques permanents. Aquesta distinció és molt important si es pensa que la crisi de les hisendes municipals, durant les darreres dècades del segle XVIII, va produir alteracions considerables en les relacions de força locals. Així, tracto de fer veure quins expedients comptaven amb el consentiment del «costum immemorial» i quins eren un producte de circumstàncies adverses que podríem considerar exògenes als equilibris interns de classe. Si el quadre és correcte, també és fonamental observar que un terç de tots els ingressos per aquest concepte eren descrits pel municipi com a eventuals. A Ventrosa, per exemple, s'arrendaven diversos *borreguiles* per un import de 2.571 rals i en la data del Cadastre, també se sumaven 1.317 rals més, procedents del port de Villas de Hierro i Santa Gadea, «para soportar los gastos que se le originan en la construcción de nueva planta de una capilla precisa en la iglesia parroquial», amb l'expressa condició «de que fenecida dicha construcción se haya de extinguir y fenecer el tal arbitrio». A Viniegra de Abajo, tret de l'excepció d'uns *entrepases* que s'arrendaven a l'hivern per 304 rals, s'havien acotat alguns *borreguiles*, pels quals els veïns aportaven 1.257 rals «atendiendo a lo empeñada que está dicha villa», així com 1.200 rals per a les pastures del port d'Arenguecia. En ambdós casos s'advertia «que luego que se vea libre de deudas es visto no usar de dicho arbitrio, que hace poco tiempo se dio principio a usarlo».³⁷ La seva capacitat profètica era molt limitada. En les dècades següents aquests expedients passatgers van tendir a fer-se comuns i, fins i tot, a ampliar-se. Per això, cal entendre aquestes afirmacions en la justa mesura, com una declaració d'intencions que el decurs dels esdeveniments s'encarregaria de frustrar.³⁸

Dit això, el quadre admet diverses reflexions útils per a fer una mica de llum sobre la gestió de la riquesa comuna a les serres de La Rioja. En primer lloc, convé assenyalar que els *concejos* no obtenien grans sumes de l'arrendament de les pastures i rostollars. El seu import equivalia a un 20 per 100 del total dels ingressos, que comparat amb el 53 per 100 a què arribava a la terra de Sòria, resulta un percentatge humil. Si a Sòria les hisendes locals depenien de la ramaderia transhumant,³⁹ a La Rioja no es pot afirmar el mateix amb igual contundència.

36. De fet, en tots els casos que s'han localitzat, l'arrendament afectava només una part de la devesa i es tractava de pobles amb poc bestiar propi.

37. AHPLR, Catastro, caps 593, llibre 721, resposta 24 (Ventrosa) i caps 627, llibre 769, resposta 24 (Viniegra de Abajo).

38. En efecte, les fonts cadastrals fossilitzen artificialment una realitat més mòbil del que estem acostumats a pensar, i en aquest cas són només una expressió del passat i d'un present destinat a no perdurar.

39. PÉREZ ROMERO, *Patrimonios comunales...*, 69.

En segon lloc, és pertinent observar que hi ha variacions comarcals de molta entitat. A la llista s'inclouen quasi tots els *concejos* de la Demanda, molts de Cameros i només un, Préjano, de La Rioja Baja. Però és que també hi ha diferències notables entre la Demanda i Cameros: a Cameros la mitjana d'ingressos ratllava els 775 rals i a la Demanda se superaven els 1.800; la suma d'ingressos per veí era de 6,7 rals a Cameros i de 12 a la Demanda. El més significatiu no és el que hi ha al quadre sinó el que manca. A la Demanda manquen dos municipis, Matute i Ojacastro, on no es venien les pastures, és a dir, 286 veïns i unes 7.000 ovelles, quasi totes estants. Però a Cameros estan absents d'aquesta llista Lumbreras, Ortigosa, Pinillos, Soto, Villanueva, Villoslada, Zarzosa i Pradillo.⁴⁰ Aquests pobles sumaven 217.500 caps d'oví transhumant, és a dir, quasi la meitat de tota la cabanya transhumant de La Rioja. En aquestes viles el gruix dels ingressos municipals procedia de cises sobre els abastaments públics. Això no significa que es donés l'esquena a la riquesa territorial, perquè a Lumbreras, per exemple, s'arrendava sempre que era possible el fruit dels arbres de la devesa per al bestiar porcí. Tanmateix, el consell no rebia ni un sol ral per un dels terrenys de pastures més amplis de tota la serra.

Així doncs, es podria afirmar que a la Demanda els ramaders transhumants havien aconseguit fer-se, a través dels arrendaments, amb drets exclusius sobre un bon nombre de *borreguiles* i altres pastures, però el que no admet cap dubte és que eren els grans ramaders de Cameros els que millor controlaven el poder local, ja que havien assolit mantenir la gratuïtat de les herbes comunes.

Tot i que potser no és tan simple. Això es pot posar en relació amb la resta d'activitats econòmiques i amb el tipus de dominació que els ramaders d'un i altre espai estaven practicant. A Villavelayo, Ventrosa, Brieva i Mansilla, entre d'altres pobles de la Demanda, era on els preus de la llana xurra arribaven al màxim, com a conseqüència dels interessos exportadors dels ramaders que comerciaven amb la seva llana i la dels seus pastors, de manera que la indústria tèxtil dispersa, impossibilitada per l'elevat preu de la primera matèria, quasi no existia. A Cameros els preus de la llana basta eren inferiors, això reduïa els ingressos dels ramaders que no absorbien tota la producció dels bestiar ovins, i permetia el desenvolupament d'una indústria llanera que servia com a compensació pel veïnat.

Segurament tenim al davant un peculiar *quid pro quo* en el qual els ramaders sempre tenien les de guanyar, però amb certs límits i un ampli ventall de possibilitats. Els ramaders de la Demanda maximitzaven el seu benefici captant la llana dels seus pastors i dels petits propietaris, i escanyant les possibilitats del veïnat per obtenir altres mitjans alternatius per a guanyar-se la vida. Una prepotència d'aquesta classe sobre els seus conveïns s'havia de compensar d'alguna manera: a través dels arrendaments de pastures sobre terrenys sotmesos

40. Aquest darrer sí que arrendava pastures, però ho feia per al bestiar de carnisseria i només per 15 rals.

a usos comuns i de la consegüent reducció de càrregues —cises, repartiments, etc.— sobre el veïnat. Els ramaders de Cameros, en canvi, maximitzaven el seu ingrés reduint el cost dels agosters i, com a contrapartida, permetien als fabricants l'accés a la llana basta, necessària per als telers de la muntanya, que de rebot, aportava una activitat «complementària» a les famílies de la muntanya i permetia apromptar els ingressos municipals a través dels impostos sobre consums. En resum, tant els ramaders de la Demanda, com els de Cameros, controlaven el poder local, tot i que de diferent manera i sense impedir el desenvolupament dels seus veïns.⁴¹ Aquesta mena de fenòmens, fruit del conflicte constant i de la recerca de contrapartides en la negociació social no era, tanmateix, un resultat deliberat o planificat, sinó un producte d'enfrontaments que, durant dècades, havien produït ajustaments en la forma que cadascú aconseguia de trobar els mitjans d'acumular o de subsistir.

En tot cas, això no significa que els ramaders de la Demanda haguessin de desembutxacar quantitats desorbitants de diners per l'ús de les rostollades. La densitat de l'oví transhumant era a la Demanda la meitat que a Cameros. En aquesta darrera zona la pressió dels ramats havia superat la capacitat dels rostolls controlats pels municipis, per la qual cosa els camerans estaven obligats a sortir dels seus termes. Fora de les seves localitats no podien esperar el gaudi de les pastures en les mateixes condicions favorables que a casa. Tractant-se, a més, de pastures d'altres municipis, que sortien de l'àmbit de la seva capacitat de pressió, per als ramaders era prioritari introduir la pràctica dels arrendaments, que els col·locava en la millor posició possible en virtut del seu poder per a licitar per sobre dels altres potencials beneficiaris i del seu ascendent sobre els pastors procedents d'aquestes viles. Així, els rostolls d'Almarza s'arrendaven a ramaders de Torrecilla i Lumbreras, els de Nestares a ramaders de Torrecilla i Villoslada, els de Nieva a ramaders d'Ortigosa i els de Torre a veïns de Villoslada i Lumbreras. Tampoc no ens ha d'estranyar, ja que els grans ramaders oferien contrapartides en forma de diners en efectiu i, de forma indirecta, podien fer valer el seu paper d'ocupadors d'alguns veïns.

De tota manera, els arrendaments canviaven la seva importància segons l'atractiu que tinguessin per als propietaris de grans ramats, per la riquesa dels recursos i per l'oportunitat d'acaparar-los. En principi, sembla suggerent la idea que, dins d'una àrea que comprenia tota la serra de Cameros, a mesura que disminuïa la pressió del bestiar transhumant situat en el municipi en qüestió, creixia la intensitat dels arrendaments. Si els *concejos* camerans que no arrendaven pastures acumulaven 217.000 ovelles transhumants, els que sí que ho feien comptaven només amb 66.000 bens —excloent-ne Pradillo.

Però el procés encara continuava. En el quadre 6 he calculat la intensitat dels arrendaments de pastures d'acord amb la combinació de tres criteris: el nombre d'ovelles, la mida dels termes municipals i la del veïnat. Es pot percebre

41. Tampoc no era un comportament altruista. Primer, perquè aquests veïns eren la seva força de treball, els seus pastors, i no hauria estat raonable collar-los sense límits. Segon, perquè els pastors no eren figures de pessebre i tampoc no ho haurien permès.

com els pobles que estan per sota de la mitjana —des de Pradillo fins a Jalón— concentren 59.848 ovelles merines, per 16.911 del grup de localitats que van des de Rabanera fins a Torre. És evident que on els grans ramaders havien establert les seves cabanes, els ajuntaments no gosaven qüestionar la pràctica gratuïtat de les herbes dels agosters.⁴²

QUADRE 6
Índexs d'ingressos per pastures a Cameros

<i>Municipis</i>	<i>Oví transhumant</i>	<i>(mitjanes = 100)</i>			<i>Intensitat dels arrendaments</i>
		<i>rs/ovelles</i>	<i>rs/km²</i>	<i>rs/veïns</i>	
Pradillo	10.000	0,9	4,0	2,5	2,4
Laguna	13.000	4,3	6,6	7,3	6,0
Muro de Cameros	2.275	9,3	9,4	7,9	8,9
Trevijano	0	60,6	50,2	38,9	49,9
Ajamil	12.243	19,0	85,8	77,8	60,9
Hornillos	4.254	48,8	65,2	71,6	61,9
Torrecilla	13.000	68,2	147,8	61,4	92,5
Viguera	2.173	170,7	50,4	57,8	93,0
Torremuña	2.318	129,3	40,8	115,2	95,1
Jalón	585	168,3	64,9	65,8	99,7
Rabanera	2.460	111,4	98,3	96,0	101,9
San Román	722	203,6	88,0	72,6	121,4
Cabezón	1.482	196,5	113,6	146,9	152,3
Nieva	2.974	248,2	117,4	99,1	154,9
Luezas	0	285,2	114,8	121,3	173,7
Almarza	4.319	161,1	144,0	261,3	188,8
Gallinero	1.672	374,8	289,6	272,4	312,2
Nestares	0	630,7	207,6	376,4	404,9
Montalbo	0	488,2	417,3	360,5	422,0
Torre de Cameros	3.282	366,0	484,5	475,3	442,0
Total	76.759				

Per al càlcul de la intensitat dels arrendaments he emprat el següent procediment: he trobat la relació dels ingressos amb el nombre de veïns, el nombre de caps de bestiar oví i l'extensió del terme municipal; després he construït números índex per a cadascuna de les ratios a partir de la mitjana de tots els municipis i he calculat la mitjana aritmètica d'aquests índexs intermedis.

42. És més, entre les localitats que tenien més intensitat d'arrendaments i comptaven amb bestiar transhumant, també hi ha alguna cosa a afegir sobre la continuïtat i el sentit d'aquestes pràctiques. A Almarza, per exemple, malgrat els més de 4.000 caps de bestiar, no és possible trobar grans ramats: hi havia 66 propietaris entre 68,5 veïns i el major ramader era el prevere D. Pablo Sáenz Valladares, que posseïa un ramat format per 410 ovelles i 70 cries.

Per culpa d'aquesta prepotència ramadera, l'estructura dels ingressos a la muntanya de La Rioja estava molt condicionada pels arbitris. Quasi dues tercers parts dels ingressos procedien d'aquesta partida.⁴³ Això no obstant, la comprensió de la quantia i el significat dels arbitris exigeix readaptar la informació documental. Els arbitris estaven subjectes a imprecisions com la que podem veure en l'exemple de Torremuña, on el concepte s'usava com a sinònim de «mecanismes utilitzats per obtenir ingressos»:

«Declaramos [...] que los arbitrios de que usa, sin facultad especial y con pleno consentimiento de sus vecinos, en atención a satisfacer sin dispendios los débitos reales, cargas y gastos con que está cargada, son los siguientes:

Usa del arbitrio de acotar la rastrojera y manchas de tierras incultas que en ella se halla sorprendida de los términos de Oya Melgar, las Herias y las Teñas, que actualmente percibe por arrendamiento ochocientos reales.

Así mismo, del vendaje de vino por menor, pues aunque no hay taberna determinada para él, por ejecutarse casa hita, tienen impuesto medio real en cada cántara, de que los sujetos de ellas dan respectivamente razón de dicha imposición, la que, según el último quinquenio, asciende a trescientos reales, sin que los vendedores tengan utilidad alguna por tales, pues sólo exigen lo que les tiene de coste el vino con sus portes.

Que igualmente percibe el emolumento de sesenta reales que les produce las penas de campo y ordenanzas, deducida la tercera parte que pertenece a S. M. y que tienen encabezada en la ciudad de Soria, la capital.»⁴⁴

L'arbitri més estès consistia a carregar cises en la venda d'alguns productes, sobretot vi i oli. La qual cosa, dit de passada, obligava a controlar els circuits comercials i a vigilar les importacions. El més habitual era carregar una quantitat fixa a cada càntir. Ha estat comú advertir que les cises sobre abastaments públics generaven desigualtat. Beneficiaven els que disposaven de rendes en espècies i no necessitaven anar al mercat per adquirir els productes arbitrats. Des de la serra convé qüestionar la generalització. En una terra en què ningú produïa ni vi ni oli, l'arbitri sobre el seu consum era injust per d'altres raons: perquè gravava per igual fortunes desiguals, com tots els impostos indirectes, i perquè de vegades alliberava els eclesiàstics.⁴⁵

43. Aquí hi ha algun matis metodològic ja que hi havia arbitris destinats al pagament d'imposts reials. Aquestes entrades també s'utilitzaven de forma subsidiària per a fins locals, tot i que la seva inclusió altera la imatge dels eraris municipals ens aproxima molt a les pràctiques quotidianes, que són les que importen.

44. AHPLR, Catastro, Declaración del concejo, caps 563, llibre 682. Aquí l'arbitrio de acotar la rastrojera s'ha col·locat entre les rendes apropiades i l'emolument per les penes de camp entre els drets i taxes municipals. A Torre de Cameros, tanmateix, segons es confessava a la segona resposta, es pagaven les cises carregant 16 maravedís a cada càntir de vi i 2 a cada càntir d'oli, però en la pregunta 24, van declarar «que no usa de arbitrio alguno en sisa ni otro efecto» (caps 554, llibre 673). L'heterogeneïtat és incessant: a la Demanda el producte de cises a tavernes i carnisseries es troba a la resposta 29, a Cameros a la resposta 24; a Enciso, tanmateix, no figura enlloc, tot i que ens consta que servia per a pagar diversos impostos.

45. A Ortigosa es carregaven 2 rals per càntir de vi i 2 maravedís per lliura d'oli als seglars, i 8 maravedís per càntir de vi i 1 maravedí per lliura d'oli als eclesiàstics.

Pel que fa a la resta, la hisenda de les viles més poblades no es pot comparar amb els petits pobles que ni havien de fer front a tributs tan elevats per a les arquies reials, ni havien establert mitjans tan sofisticats per obtenir recursos. El pes dels arbitris variava d'uns municipis als altres. Les cises en el consum de vi i oli produïen més de 20.000 rals a Nieva, al voltant de 18.000 a Ortigosa, més de 25.000 a Torrecilla i 24.400 a Villoslada. A Nieva aquesta quantitat, juntament a l'alcabala de tavernes que també rebia el *concejo*, li servia per a pagar les alcabales a la comtessa de Nieva i els *millones*, cises, *cientos* i drets de neu, cartes, aiguardent, utensilis i penes de cambra, i encara hi havia un sobrant amb què s'ajudava a pagar *«hasta lo que alcance, es a saber: salario de médico, cirujano, maestro de niños, réditos de censos, servicio real, criados de villa y otros gastos»*. Ortigosa, per la seva part, emprava aquests ingressos per a pagar 10.833 rals de les cises i el servei reial, juntament amb d'altres despeses sense especificar.

QUADRE 7

Estructura de l'ingrés municipal, 1750 (percentatges)

<i>Grandària municipis</i>	<i>A</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>D</i>	<i>E</i>	<i>F</i>	<i>Total</i>
0-49	23,9	3,5	53,5	12,8	0,7	5,7	100
50-99	9,6	1,4	54,4	25,4	8,8	0,5	100
100-199	4,5	0,5	40,0	49,7	4,8	0,5	100
200-399	8,4	0,4	8,0	81,3	2,0	0,0	100
≥ 400	8,5	6,3	0,7	67,5	16,9	0,0	100
Total	8,1	1,8	18,8	64,7	6,3	0,3	100

A: rendes procedents de béns urbans. B: rendes procedents de béns rústics. C: rendes apropiades. D: arbitris. E: censos i drets. F: altres rendes.

El quadre 7 és lapidari en aquest respecte. Es posen en relació l'estructura dels ingressos i la grandària dels municipis. Els municipis per sota dels 100 veïns —uns 400 habitants— obtenien quasi tots els seus recursos de l'arrendament de les pastures, relegant els arbitris a un llunyà segon lloc. Els que superaven els 200 veïns, tanmateix, quasi no empraven aquest recurs i practicaven de manera intensiva les cises sobre els consums públics. Posats a mesurar privilegis i injustícies, les viles més poblades s'enduien la palma. En aquestes, els grans ramaders transhumants consumien de franc un elevadíssim percentatge de les herbes comunes i, al mateix temps, socialitzaven entre el conjunt del veïnat tot el pes de les contribucions, carregant-les sobre els productes de consum. Els petits llogarrets, tanmateix, a causa de les seves economies ruralitzades i a la seva major homogeneïtat social, gaudien d'abastaments més barats, gràcies a l'escàs pes de les cises i els arbitris, i trobaven recursos parasitant els grans ramaders, és a dir, les viles.

Un altre aspecte que cal recordar és el permanent distanciament entre la teoria i la pràctica: els arbitris eren procediments eventuais de captació de rendes

que requerien l'autorització reial. Tanmateix, entre els municipis de La Rioja, quasi tots comptaven amb algun arbitri, però molt pocs havien sol·licitat el permís de la Corona. Quasi tots els contemplaven com un mecanisme permanent, no temporal, per obtenir ingressos.⁴⁶ Per molt que es vulgui encarir la capacitat d'intervenció de l'Estat absolut, des dels pobles s'organitzaven al marge de les suposades legalitats estatals, tret que es produïssin conflictes interns que els impulsessin a demanar l'arbitratge exterior.⁴⁷ Si no era així, els arbitris s'estructuraven com a Munilla, on es declarava *«que los percibos que por arbitrio y emolumento tiene»* consistien a haver carregat a les tavernes públiques, els encapçalaments d'alcabales, *cientos, millones* i serveis ordinari i extraordinari, *«del cual dicho arbitrio usa esta villa sin facultad real, sólo sí por común acuerdo y consentimiento de todos los vecinos, en fuerza de no alcanzar los propios a la satisfacción de gastos y empeños con que está gravada»*. Un cop satisfets tots aquests tributs, que pujaven fins a 6.781,5 rals, encara en restava a mans del *concejo* un sobrant de 3.363.⁴⁸

La destinació d'aquests ingressos era variable, però el mòbil quasi sempre era el mateix: defugir els temuts repartiments. A Lumbreras es feien repartiments per a cobrir la diferència entre ingressos i despeses, fins que *«por lo duro»* d'aquest mitjà, es va arribar a un acord comú: *«y por serle menòs gravoso, aunque pagaban lo mismo paulatinamente, y sin desfalco alguno, determinaron cargar en cada cántara de vino y vinagre tres reales de vellón, y en cada arroba de aceite real y medio»*; això sí, sense que es plantejessin en cap moment sol·licitar l'autorització superior i sense que els costés gaire confessar que *«no hay título de concesión temporal ni perpetuo para disfrutar arbitrios de sisas ni otras cargas en el vino, carne, aceite, vinagre ni otras especies»*. Amb aquests ingressos suplementaris disposaven de liquiditat per a satisfer les despeses ordinàries i tenir a disposició del veïnat *«médico, ctruiano, maestro de primeras letras, ama de falda, escribano de ayuntamiento y alguacil»*. A Villoslada la pràctica establerta era similar:

«Que el común disfruta el arbitrio de sisa en las especies de vino, vinagre, aceite, que su producto e inversión resulta de las cuentas, que no tienen título

46. Per aquesta raó a Villanueva es legitimava l'arbitri de 32 maravedís per càntir de vi, al·ludint a la coneguda «costumbre inmemorial», AHPLR, Catastro, capsa 605, llibre 740, resposta 24.

47. L'explicació és senzilla: l'estat no tenia altre interès que ficar la mà a les caixes municipals per aconseguir recursos d'on fos, com s'afirma a YUN CASALILLA, *Sobre la transición...*, 619; la intenció dels *concejos* era resistir-se a aquest espoli permanent.

48. AHPLR, Catastro, capsa 370, llibre 440, Declaración del *concejo*. Cal tenir present que els comptes del *concejo* que examinaven els escrivans i els comissionats d'Única Contribució, eren les del lustre anterior a l'evacuació del Cadastre, normalment 1747-1751, i que, entre 1741 i 1749, va estar vigent el «valimiento de la mitad de arbitrios», que establia per a la Hisenda Reial una detracció del 50 per 100 del valor dels arbitris —GARCÍA GARCÍA, *La crisis...*, 178-181. Tenint en compte que els nous arbitris es planejaven per a fer front a necessitats peremptòries, el valiment forçava a duplicar les càrregues sense benefici per al comú, de manera que als ulls de la comunitat l'ocultació dels arbitris devia ser quasi una obligació cívica.

*de concesión pero sí convenio de todo el común a beneficio suyo para suplir los ramos a que están dedicados; que las dos partes de tres de este arbitrio sirven para salario de médico y cirujano y el otro para las arcas reales de Burgos, de que hacen constar.*⁴⁹

Tanmateix, aquesta argumentació no s'ha de prendre amb afany de generalitzar. En primer lloc, perquè les derrames eren més temudes pels uns que pels altres. Quan n'hi havia, se solien formar entre tot el veïnat, «a proporción de hacienda y caudales»,⁵⁰ amb l'excepció dels pobres i jornalers sense patrimoni, que no estaven obligats a contribuir. Així doncs, es tracta del tipus de recaptació més *progressiu*. D'altra banda, els repartiments eren la forma menys desitjada d'aconseguir ingressos, però no sempre s'havien cercat alternatives. De tota manera, no és fàcil extreure conclusions duradores. És cert que en alguns pobles no s'havien establert ingressos d'aquestes característiques, però no s'han de prendre les declaracions del Cadastre com a expressió de costums establerts. Els ingressos locals es feien fluctuar al ritme que marcaven les necessitats, com evidencia l'escrivà de Lumbreras:

*«Determinaron cargar en cada cántara de vino y vinagre 3 rs. de vellón, y en cada arroba de aceite real y medio, lo que se ejecutó en los dos años de 1747 y 1748, y produjo dicho arbitrio en los citados dos años 40.548,5 rs., lo que se invirtió en el pagamiento de atrasos de débitos reales, cubrir el encabezado de sisas que se pagan a S. M. en la ciudad de Burgos por el encabezado que tiene hecho y el descubierto de sirvientes y demás gastos comunes; y en los dos años de 1749 y 1750 no se usó de este arbitrio y sólo se cargó en dichas especies lo correspondiente al encabezado; y en el de 1751 habiéndose cargado 2 rs. en cada cántara de vino y 1 real en la arroba de aceite, produjo este efecto 14.628,5 rs.»*⁵¹

Fins i tot el Cadastre, la font estàtica per excel·lència, ofereix indicis qualitius de la manca de sistematització i la variabilitat dels mecanismes recaptadors. O, el que és el mateix, de l'adaptabilitat de les hisendes locals, diferents segons la grandària de la població, segons l'especialització econòmica, segons la relació de forces i, evidentment, segons la conjuntura.

49. AHPLR, Catastro, Declaración del concejo (Lumbreras), capsa 350, llibre 410 i capsa 624, llibre 765, resposta 24 (Villostada).

50. Aquesta era l'apreciació que es feia a Trevijano, AHPLR, Catastro, Libro mayor de lo raíz, capsa 570, llibre 690, folis 359 i ss.

51. AHPLR, Catastro, capsa 350, llibre 410.

Conclusió

Al marge de les idees simples sobre les comunitats rurals preindustrials en blanc i negre, el poder local —la gestió dels terrenys comunals, la intervenció sobre l'economia agrària, l'administració de les hisendes— no era només cosa dels poderosos, tot i que també és evident que no era un assumpte dels pobres. Era ambdues coses a la vegada. El seu maneig quotidià no perseguia la seguretat dels pobres ni la simple acumulació dels més rics, sinó les dues coses. I aquí sí que era necessari escollir, perquè el que gaudien alguns es convertia en la renúncia dels altres. D'aquesta manera, el poder local, com certifica la gestió de les pastures municipals, era la frontissa sobre la qual giraven les *eficiències de classe* dels poderosos i dels pobres.

L'*eficiència de classe* dels aprofitaments comunals per als rics era evident. Hem anat veient com els propietaris de grans ramats, valent-se del seu paper protagonista en els mercats de treball i de la seva vinculació amb bona part del veïnat, van tenir un pes aclaparador en el poder local i el van saber emprar per a projectar els interessos del grup ramader. L'elevadíssim import dels arbitris, comparat amb l'aprofitament gratuït o semigratuït de les pastures, és la prova més contundent d'aquest domini. Els ramaders de Cameros, utilitzant de franc la major riquesa de què disposaven els pobles, obligaven a cercar mecanismes recaptadors gravant els consums. La importància que tenia per a les explotacions transhumants un baix preu mitjà dels agosters es resolvia en una estratègia de socialització de costos.

Però per als pobres el sistema també revestia una *eficiència de classe*, tot i que limitada. Hi havia frens davant d'aquesta depredació de la riquesa comuna: la sortida dels ramats sobrants, la renúncia a utilitzar els mecanismes especulatius per a fer negoci amb el subministrament d'aliments a la muntanya, la fixació de salaris i preus raonables a totes les àrees de la vida rural i la garantia que no hi hauria obstacles a l'ús dels diferents aprofitaments pel fet de ser pobres. Això sí, sempre que la pobresa fos manifesta. Tampoc era qüestió de permetre que l'exèrcit de reserva per al mercat de treball pastoril trobés maneres d'independitzar-se econòmicament. Tal vegada perquè amb la independència també es deixaven els vincles de clientela i es podia qüestionar l'estat de coses existent.

Finalment, la comunitat també proporcionava serveis generalitzats mitjançant la seva inversió en edificis i instruments de producció comuns, la seva gestió en la contractació de serveis socials, el seu control dels abastaments, la seva política recaptadora i la derivació d'alguns ingressos envers el pagament d'impostos, etc.

Tot això ens condueix de forma inevitable a un encreuament: com podia la comunitat camperola donar satisfacció, a la vegada, a interessos tan contradictoris? Només d'una manera: sacrificant una part dels interessos de cada classe i intentant cercar vies intermèdies. És a dir, ni més ni menys que mitjançant la negociació. Tothom es resignava a renunciar a una part dels seus interessos a canvi de la seguretat en una cooperació productiva tan imperiosa com només

podien propiciar les dures condicions naturals de la muntanya. En aquest context, tot depenia de l'equilibri de forces: On la desigualtat era màxima, el consens —que, en aquest cas, es pot interpretar com a autèntica hegemonia— es formava d'acord amb la superior capacitat de pressió dels ramaders. Només allà on hi havia un cert igualitarisme social, com als petits pobles que no tenien veïns ramaders, tenien oportunitat de prosperar els arrendaments de pastures i altres mesures més beneficioses per als pobres.